

Claes Ahlund

Åbo Akademi

claes.ahlund@abo.fi

Politik som underhållning: skandinavisk populärlitteratur under första världskriget

De neutrala skandinaviska staterna var i högsta grad delaktiga i första världskriget, det vill säga i det propagandakrig som fördes parallellt med kriget på slagfälten, och som aktivt understöddes av de krigförande parterna. Beträffande sympatierna för de stridande parterna skilde sig opinionsläget visserligen åt. I Norge gjorde de gamla banden till Storbritannien tysklandsvännerna till en mycket begränsad falang. För Danmarks del låg 1864 tillräckligt nära för att i breda lager hålla misstron mot Tyskland levande, men här fanns också vissa högröstade tysklandsvänner. I Sverige hade Tyskland under 1800-talets sista decennier börjat utöva ett allt starkare inflytande, med resultatet att sympatierna för Tyskland här dominerade åtminstone inom samhällets övre skikt.

Samtidigt fanns det i alla tre länderna inre klyftor som mer eller mindre tydligt följde de politiska frontlinjerna. Högerpressen drog i många fall åt Tyskland, medan de liberala tidningarna nästan genomgående sympatiserade med Ententen. I stora delar av den socialistiska pressen angrep man i första hand inte Tyskland, utan det kapitalistiska samhällssystem som tillsammans med den nationalistiska propagandan uppfattades som ansvarigt för krigsutbrottet. Lika fullt fick nidsbilder av den tyska eller snarare preussiska militarismen mycket ofta tjänstgöra som konkreta gestaltningar av det förhatliga kapitalistiska kriget, och många ledande socialdemokrater gjorde ingen hemlighet av att deras sympatier befann sig på Ententens sida.

Propagandakriget fördes inte bara i dagspressen, utan i många andra fora, inte minst i en flod av debattböcker, polemiska reportage och rena stridsskrifter. Det fördes också i litteraturen, i synnerhet i populärlitteraturen, som under de föregående decennierna i allt högre grad hade börjat suga näring ur en politisk utveckling med växande rivalitet mellan stormakterna. Ett intressant exempel på detta är

invasionsromanen, som alltsedan det fransk-tyska krigets slut 1871 levererat rafflande framtidsskildringar där det egna landet invaderas av någon av sina grannar. Ett annat exempel är spionromanen, som under samma period i allt högre grad vänder sig från historiska ämnen till samtida. För båda genrerna inleds denna utveckling i den engelska litteraturen, men impulserna sprider sig snabbt över Europa.

Invasions- och spionromanerna kan på ett plan ses som avspeglade en politisk utveckling – upptakten till första världskriget. Men de bör också betraktas som ett aktivt inslag i den politiska opinionsbildningen. En tredje roll spelade populärlitteraturen genom de författare och förlag som styrda av kommersiella hänsynstaganden och glatt obekymrade om verklighetstrohet och politiska konsekvenser utnyttjade det upphetsade stämmingsläget för allt mer sensationella skildringar av invasioner, krig och spionage. Politik och ekonomi bidrog tillsammans till att utveckla en efterfrågan på en särskild, om man så vill ”manlig”, variant av vad Rita Felski har kallat ”the popular sublime”. Här liksom i den litteratur som orienterade sig mot sentimentalism, romantik och exotism kan vi utan svårighet urskilja ”the aspiration to the transcendent, exalted, and ineffable as a central impetus”.¹

I denna artikel ger jag några svenska och norska exempel på populärlitterär politisk opinionsbildning från första världskrigets första år. Här uppmärksammas gemensamma drag med den opinionsbildning som bedrevs i icke-litterära fora, men också skillnader; de särskilda genre- och marknadskraven. I artikeln diskuteras slutligen också skillnaderna mellan romaner som formulerar explicita ställningstaganden för den ena eller andra sidan och sådana där den politiska tendensen är inlindad, underförstådd, eller rent av motsägelsefull.

Mitt första populärlitterära exempel är svenskt: pseudonymen Radscha, eg. Iwan Aminoff (1868–1928), och den på Åhlén & Åkerlunds förlag utgivna serien ”Radschas krigsromaner”. Från och med september 1914 levererade Aminoff i rasande takt nya bidrag. Under den första krigshösten utkom, osannolikt nog, en ny volym var fjortonde dag! Inom loppet av ett drygt år, från september 1914 till september 1915, publicerades totalt femton krigsromaner om två volymer vardera med handlingen förlagd till någon av det stora krigets många fronter.²

Annonserna för Radschas krigsromaner presenterade dem som objektiva framställningar av krigsförloppet. De var visserligen skrivna i romanform, men de ska ”strängt [...] hålla sig inom en historisk ram” och de ska ge ”en fullständigt uttömmande bild av det pågående världskriget”.³ Detta var naturligtvis en viktig upplysning i en situation där alla ville veta ”vad som verkligen hänt”. Betonandet av sakens sakligheten

och korrektheten var också viktig för att skydda förlagsprodukten mot de misstankar om omoralisk och "förråande" sensationslystnad som vid denna tid ofta riktades mot populärlitteraturen. Utöver den moraliska balansgången måste författaren förhålla sig till omständigheten att det bland läsarna naturligtvis fanns både ententevänner och tysklandssympatisörer. I marknadsföringen av romanserien framstår detta inte som något större problem. Här heter det att serien tillhandahåller saklig information om utvecklingen på krigets olika fronter, men i 25-öresromanens lättillgängliga och underhållande form. Som officer hade författaren "den nödiga sakkunskapen för att giva de militära detaljerna deras korrekta prägel".⁴

I själva verket kombinerades den militära sakkunskapen inte alls med någon objektiv saklighet, utan med ett entydigt ställningstagande för Tyskland. Redan i den första romanen, *Ryttarbragden vid Liège* (1914), etableras utgångspunkten att Tyskland inte har något som helst ansvar för krigsutbrottet, utan tvärt om mot sin vilja tvingats in i kriget av Entente-makternas hemliga angreppsplaner. Handlingen är förlagd till tiden strax före krigsutbrottet och romanens externa berättare konstaterar att tyskarna då kommit i besittning av en hemlig anfallsplan som bevisar att fransmännen med belgarnas hjälp snart skulle ha invaderat Tyskland. Detta är grunden för de i romanserien ständigt upprepade försöken att förskjuta läsarnas sympatier i tyskvänlig riktning. Bakom de fientliga grannländerna Belgien och Frankrike avtecknar sig i romanserien allt tydligare den verkliga fienden, ett rovlystet Storbritannien som drivs av det yttersta målet att med alla medel säkra sin dominerande ställning både i Europa och globalt.

Omslaget till den andra volymen av *Kapitulationen av Antwerpen* (1914) avbildar romanens melodramatiska slutscen. Den franska sjuksköterskan som bevittnat striden mellan sina två uppvaktande kavaljerer, engelsmannen och tysken, rusar ner på slagfältet för att möta den segrande tyske löjtnanten. Han verkar kanske inte särskilt passionerad, där han inspekterar henne genom monokeln. Men en av poängerna med romanserien var just att framhäva de tyska soldaternas höga moral och lugna och behärskade professionalism.

Ett politiskt syfte – att vända den svenska opinionen i tyskvänlig riktning – måste i Radschas krigsromaner samsas med de kommersiella kraven på spänning och underhållning – som också gav utrymme för ett visst mått av romantik i symbolisk-allegorisk infattning. Tyskland och Storbritannien framställs som rivaler om Frankrikes gunst. Storbritannien bär i Aminoffs värld för övrigt inte bara huvudansvaret för kriget, utan gör sig också skyldigt till ständiga och flagranta brott mot dess skrivna och oskrivna lagar. Tyskland framställs däremot som

en garant både för kultur och andliga värden. På en annan nivå förordas pliktmoral istället för lyckomoral; kollektivet framställs som viktigare än individen. Särskilt tydligt blir detta i föreställningen om Tyskland som försvarare av högre principer än ”krämarnationen” Storbritannien, som förkroppsligar liberalism, individualism och egoism.

Den politiska tendensen i romanserien utkristalliserar sig i en etnisk inventering med rasistisk tendens. Engelsmännen är allt annat än gentlemen – vi möter många exempel på självgodhet och självöverskattning; feghet, oärlighet, och så vidare. Fransmännen kännetecknas av lättsinne och naivitet. Hos ryssarna möter vi vid upprepade tillfällen en grymhet och brutalitet, som blir särskilt framträdande hos kosackerna. Engelsmännen är visserligen romanseriens huvudfiender, men dessa ryska träskmänniskor framstår i långt högre grad än britterna som artskilda från det svenska och tyska idealet; som inkarnationer av de låga drifter inom människan som endast den starka staten har makt att kontrollera. Vi finner också genomgående en nedlåtande hållning till Italien och italienarna: de framstår som endast halvciviliserade, dessutom styrda av en hållningslös opportunist, dessutom till skillnad från ryssarna fullständigt värdelösa som soldater. Med tanke på den politiska tendensen formuleras föga överraskande en mycket negativ skildring av belgarna.

Den tyska inmarschen i det neutrala Belgien utgör en ideologiskt intressant fråga. Det mäktiga landet som tar till vapen mot en liten och neutral granne framstod som en inkarnation av antidemokratiska och mot folkrätten stridande principer för debattörer som Marika Stiernstedt och K.G. Ossiannilsson i Sverige, för Johannes Jørgensen och Kr. Nyrop i Danmark och för Johan Bojer i Norge. Denna kritik fick emellanåt också litterär form, som i Erich Erichsens roman *Den tavse dansker* (1916), där en av fruktansvärda minnesbilder plågad sønderjyde vittnar om sin delaktighet i förfärande övergrepp mot den belgiska civilbefolkningen. På den tyskvänliga sidan ansträngde man sig omvänt att beskriva det tyska angreppet som ett nödvändigt förekommande av ett från Ententen och Belgien i hemlighet planerat och nära förestående angrepp på Tyskland. Som försvarare av Tysklands sak framträdde exempelvis i Sverige Per Hallström och Fredrik Böök, i Norge Knut Hamsun och i Danmark Karl Larsen. I diskussionen av den belgiska frågan tillgrip man i båda lägren med förkärlek en ethosretorik med syftet att framställa det belgiska folket i positiv dager, respektive som lömskt och svekfullt.⁵

I den norske spänningsförfattaren Øvre Richter Frichs (1872–1945) *Kanonernes sjel. En krigsroman* (1915) är handlingen delvis förlagd till Belgien, men här finner vi en position som avviker både från

fredsivrarnas på vänsterkanten och från den protyska högerns. Hjälten Jørgen Bratts återkommande kritik av parlamentarism och socialism och hans tolkning av kriget som ett för den moderna civilisationen välbehövligt reningsbad ansluter sig visserligen till den konservativa kritik av liberalismens utvecklingstänkande som ofta ingick i tysklandsvännernas argumentation. Trots det har hans analys av krigets egentliga motiv likheter med den socialistiska vänsterns: ”man kämpade icke för fosterlandet, utan för egoistiska intressen, för handelsväldet, för makten”. Likaså formuleras ett tydligt anti-nationalistiskt budskap.⁶ Frichs ideal sammanfaller således inte med något av de etablerade partiernas, utan utgår ifrån en extrem individualism med vitalistisk botten. Det moderna kriget beskrivs som ett hot mot ”individualiteten” och som en plats där människan som maskin, det vill säga ”slavsjälen” premieras.⁷ Med dessa utgångspunkter formuleras varken någon idealiserad eller någon propagandistiskt negativ bild av belgarna. Willy Dahl har karakteriserat ideologin i Frichs romaner som antikapitalistisk fascism.⁸ Också i den redan 1915 utgivna *Kanonernes sjel* finns inslag som skulle kunna beskrivas som proto-fascistiska. Denna ideologiska position sammanföll ofta med ett ställningstagande för Tyskland. Intressant nog följer inte Frich detta mönster. I denna roman tar han, som en av mycket få kommentatorer, ställning varken för den ena eller den andra sidan i den belgiska konflikten.

Avvikande från huvudmönstren i sitt förhållande till den belgiska frågan är också en annan norsk roman, Kaare Gullvengs (eg. Olav Gullvåg, 1885–1961) *Den gule marquis. Ei saga fraa storkrigen 1915* (1915). Här möter vi visserligen ett ställningstagande för Belgien, men också en individualistisk opportunist, som emellanåt antar häpnadsväckande amoraliska former. Kapten Falk gör affärer både med engelsmän och med tyskar och säger sig först inte sympatisera med någondera sidan; det är också logiskt med tanke på den profit som det norska rederiet gör genom att handla med båda parterna. Författaren förser dock raskt Falk med en dubbel motivering för en omsvängning i anti-tysk riktning: de växande sympatierna för en excentrisk exilbelgisk miljonär som för ett slags privatkrig mot tyskarna och förälskelsen i en belgisk kvinna. Ställningstagandet får dramatiska konsekvenser när Falk för att rädda sig och fartyget ur en besvärlig situation kör rätt in i sidan på en eskorterande tysk ubåt i ytläge, som sjunker med man och allt.

I Belgien ansluter sig Falk till den gule markisens motståndsmän. Övergången till det anti-tyska lägret blir med tiden allt kraftigare överdeterminerad. Tyskarnas plundringar och våldtäkter bekräftar att beslutet att ansluta sig till motståndsrörelsen är moraliskt riktigt.

Gullvåg tar också entydigt ställning i den mycket omdiskuterade frågan om de belgiska franktirörerna verkligen gjort sig skyldiga till angrepp på tyskarna som kunde rättfärdiga deras hårda framfart med civilbefolkningen: tyskarna framställs som drivna av en paranoid hysteri som drabbar fullständigt oskyldiga belgare. Desto paradoxalare är det därför att den gule markisen och hans män själva är strängt sysselsatta med just det som tyskarna anklagade de belgiska franktirörerna för. De bedriver inte bara sabotage och spioneri, ”snart som belgiske bönder, snart som tyske soldatar”,⁹ utan genomför regelrätta attacker mot tyska ställningar. Gullvågs roman är starkt tendentiös, men budskapet undergrävs både av vittnesbörden om de norska ekonomiska intressenas betydelse och av den motsägelsefulla bilden av relationen mellan tyskar och franktirörer.

Andra och tydligare positioner än Frichs och Gullvågs finner vi i tre spionromaner, två svenska och en norsk: Radschas (eg. Iwan Aminoff) *Spionernas mästare* (1915), Frank Hellers (eg. Gunnar Serner, 1886–1947) *Monsieur Jean-Louis Kessels papper* (1914),¹⁰ samt Stein Rivertons (eg. Sven Elvestad, 1884–1934) *Tindebestigerklubben* (1915).¹¹ I alla tre romanerna bygger intrigen på spionage med anknytning till den tyska invasionen av Belgien. Hos Frank Heller befinner vi oss i en värld av tyska intriger och invasionsförberedelser; hos Radscha omvänt i en situation där Belgien tillsammans med Ryssland, Frankrike och Storbritannien förbereder en invasion av Tyskland, vilket inte bara gör inmarschen i Belgien i augusti 1914 moraliskt berättigad utan nödvändig för den tyska nationens fortlevnad. Stein Rivertons roman intar en i politiskt avseende mindre tydlig position. De politiska hemligheter som här står på spel kan visserligen utan svårighet placeras in i den tyskvänliga världsbild som präglar Radschas litterära universum, men detta blir tydligt först i romanens allra sista mening, och även i övrigt lyser ställningstaganden i förhållande till de krigförande helt med sin frånvaro i *Tindebestigerklubben*.

De tre spionberättelserna exemplifierar den strid som i de neutrala länderna fördes mellan olika tolkningar inte bara av krigets utveckling, utan också av dess förhistoria. Samtidigt demonstrerar de att populärlitteraturen kan förhålla sig på flera sätt till tidens ideologiska och politiska frågor. Den kan aktivt ta ställning i debatten, den kan inta en mindre agitatorisk position, men ändå ge uttryck för värderingar som knyter den till något av de stridande lägren, den kan slutligen inta en otydlig och svårtolkad position.

Inom ramen för Rivertons roman får vi inget besked om vad det är för ett mystiskt avtal som mästerdetektiven Asbjørn Krag dechiffrerar, men mönstret blir genast tydligt om vi vänder oss till Radschas

Spionernas mästare; här förekommer ju en hemlig anfallsplan riktad mot Tyskland. Hos Radscha har avtalet visserligen undertecknats av både Storbritannien, Frankrike, Ryssland och Belgien, medan Riverton nöjer sig med två parter – uppenbarligen Storbritannien och Belgien. Spekulationer om liknande avtal florerade i den samtida pressen, och intensifierades emellanåt genom rapporter om att "säkra källor" med egna ögon sett dokumenten i fråga. En helt annan position intar Frank Hellers *Monsieur Jean-Louis Kessels papper*, där konspirationen och spioneriverksamheten inte är riktad mot Tyskland, utan mot ett lika oskyldigt som neutralt Belgien. Sympatierna med det belgiska folket underbyggs både av tyskarnas lömska anfallsplaner, av vämjeligheten hos belgiska förrädare med tyskt ursprung och av huvudpersonens förälskelse i en ung belgisk kvinna.

De tre spionromanerna uppvisar stora likheter i sina intrigmönster. I alla tre fallen hamnar huvudpersonerna av en händelse i de internationella intrigernas skärningspunkt. Jämförelsen mellan Radschas/Aminoffs och Frank Hellers/Gunnar Serners romaner är särskilt intressant. Trots likheterna i intrigstrukturen och i det politiska budskapets tydlighet är den politiska situationen i de båda romanerna spegelvänd: i Radschas *Spionernas mästare* avslöjas en hemlig anfallsplan riktad mot Tyskland; i Frank Hellers *Monsieur Jean-Louis Kessels papper* en tysk anfallsplan riktad mot Belgien. När de båda romanerna publicerades hade invasionen av Belgien redan genomförts, vilket naturligtvis med tanke på den internationella opinionens upprördhet gjorde Frank Hellers version mera säljbar. Radschas/Aminoffs enträgna ansträngningar att visa att Tyskland var oskyldigt till krigsutbrottet mötte redan från början svårigheter och blev med tiden allt omöjligare. Men det var inte bara den politiska utvecklingen som låg bakom förlagets beslut att hösten 1915 lägga ner krigsromanserien.

Tendensen i spionromanerna skiljer sig knappast på något avgörande sätt från det brus av pro-tyska respektive anti-tyska budskap som under det första krigsåret genomströmmade skandinaviska dagstidningar och tidskrifter. Till skillnad från veckotidningarna, som ofta intog en försiktigare och mer balanserad position, formulerade alltså åtminstone några av spionromanerna ett tydligare ställningstagande. En motsatt bild visar Sofi Qvarnströms undersökning av skönlitterär respektive icke-fiktiv krigskritik under första världskriget, som visar att den litterära krigskritiken i högre grad är prövande och problematiserande, medan den icke-litterära i högre grad är entydig och programmatisk.¹² Till skillnad från de romaner som Qvarnström behandlar kan de här diskuterade hänföras till populärlitteraturen, vilket innebär att de styrs av distinktare genrekonventioner. Dessa ger som vi har sett visserligen

utrymme också för mera ”prövande” hållningar, men de medger alltså också entydigare och explicitare politiska budskap.

Till skillnad från till exempel dagstidningsledaren kunde spionromanen räkna med en i politiskt avseende heterogen läsekrets, det vill säga att den inte bara förkunnade ett budskap för de redan frälsta utan hade möjligheter att nå fram till den andra sidan. Detta var i själva verket utgångspunkten för Radschas/Aminoffs krigsromaner. Åhlén & Åkerlunds 25-öresromaner riktade sig till en publik som i stor utsträckning hörde antingen till de odeciderade eller till det anti-tyska lägret. Men Radschas balansgång mellan underhållning och propaganda blev för varje krigsmånad och varje roman allt besvärligare. Den politiska förkunnelsen och de populärlitterära marknadskraven kunde i längden inte sammanjämkas. Aminoffs tendentiösa romanserie havererade alltså delvis på grund av faktorer som var mindre framträdande till exempel i Frank Hellers *Monsieur Jean-Louis Kessels papper*, där de politiska sympatierna formuleras på ett mindre iögonfallande sätt. Samtidigt utgör denna romans fortsatta öden ett tydligt exempel på samma tilltagande krigströtthet som bidrog till nedläggningen av Radschas romanserie.

Som Dag Hedman har visat tillkom *Mannen från Liège* trots sin pacifistiska tendens som ett beställningsarbete föranlett av förlagets spekulation i det stora intresset för det världskrig som nyss brutit ut. Gunnar Serner svarade på inviten att han hade en idé till en roman som skulle behandla ”orsakerna till kriget – intrigspelet mellan de olika stormakterna kring och i Belgien och Luxemburg, med en svensk som hufvudperson”.¹³ Författaren pekar här inte bara ut ”intrigspelet” som romanens ämne utan också det viktiga greppet att tillhandhålla ett identifikationsobjekt för den svenska läsekretsen. Men den roman som tillkommit som ett svar på en förväntad efterfrågan på krigsböcker, *Mannen från Liège*, döptes redan året därpå om till *Monsieur Jean-Louis Kessels papper*. Med författarens egen förklaring: ”för att ej verka krigsbok, som äro osäljbara f. ögonblicket”.¹⁴

Här har diskuterats hur en politisk argumentation, inklusive ett ställningstagande för endera av de stridande parterna, transformerades eller om man så vill översattes till två populärlitterära subgenrer: krigsromanen och spionromanen. I dessa billigböcker möter vi liksom i stridsskrifter, dagstidningsledare och kampdikter konkurrerande tolkningar av ett givet politiskt händelseförlopp, men dessutom en uppsättning mer eller mindre framgångsrika tekniker för att anpassa den politiska argumentationen till en av genre- och marknadskrav hårt styrd populärlitterär form. För den enskilda spionromanen var den distinkt dualistiska världsbilden ingen nackdel, utan tvärt om en

tillgång. Spänningsintrigen kunde som vi har sett organiseras både enligt pro-tyskt och anti-tyskt mönster, men läsaridentifikationen missgynnades definitivt inte av en enkel och lättbegriplig världsbild. I det långa loppet var greppen emellertid mindre framgångsrika; det visar sig tydligast i Radschas propagandistiska romanserie. Krigströttheten bidrog snabbt och obehagligt till att styra om populärlitteraturen i eskapistisk riktning.

Noter

¹ Rita Felski, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Mass. & London 1995, s. 119.

² Författaren till föreliggande artikel utger under vintern 2010/2011 en specialundersökning av Radschas krigsromaner med titeln *Underhållning och propaganda. Radschas (Iwan Aminoffs) romaner om första världskriget 1914–1915*.

³ ”Radschas krigsromaner”, annons i *Vecko-Journalen* 1914:43, 25/10, opaginerad annonsbilaga.

⁴ ”Världskriget i romantiska skildringar”, annons på baksidan av Radscha (Iwan Aminoff), *Havens kapare. Romantiserad skildring från världskriget 1914–1915*, Åhlén & Åkerlunds förlag, Stockholm 1915.

⁵ Jfr Sofi Qvarnström, *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget* [diss. Uppsala], Hedemora 2009, s. 304 ff.

⁶ Här citeras den svenska översättningen: Øvre Richter Frich, *Kanonernas själ*, Stockholm 1916, s. 92, 149 f.

⁷ *Ibid.*, s. 89.

⁸ Willy Dahl, *Blå briller og løsskjegg i Kristiania*, Oslo 1975, s. 70.

⁹ Kaare Gullveng [Olav Gullvåg], *Den gule marquis. Ei saga fraa stor-krigen 1915*, Erik Gunleikson, Risør 1915, s. 139.

¹⁰ Romanen publicerades som följetong 1914 med titeln *Mannen från Liège*, men utkom 1915 i bokform under titeln *Monsieur Jean-Louis Kessels papper*.

¹¹ Romanen publicerades i *Aftenposten* som följetong 1915, men utgavs i bokform i Norge först 1920, då under titeln *De excentriske herrers klubb*. En svensk översättning, *De excentriska herrarnas klubb*, utkom däremot redan 1915.

¹² Qvarnström 2009, s. 347 ff.

¹³ Dag Hedman, *Eleganta eskapader. Frank Hellers författarskap till och med Kejsarens gamla kläder* [diss. Uppsala], Örkelljunga 1985, s. 95.

¹⁴ *Ibid.*, s. 117.